

LA FISCALITAT URBANA A TOSCANA I FLORÈNCIA ALS SEGLES XIV I XV. FONTS I PROBLEMES

GIOVANNI CIAPPELLI

L'objecte d'aquest treball¹ és la fiscalitat toscana de la baixa edat mitjana, de la qual seran discutits els aspectes més importants i examinades algunes de les fonts principals. Si les fonts en general són, de fet, el «pa de cada dia» de l'historiador, les fonts fiscals tenen característiques peculiars (d'extensió, de sistematització) que les distingeixen de la resta i es presten a usos múltiples per a les finalitats més diverses: per a la història agrària, per mitjà de la manifestació de la propietat i de la seva distribució fins a les modificacions del paisatge agrari i natural, per a la història de les ciutats i de la seva evolució urbana, per a l'estudi de la demografia, per a tota la història econòmica i social en general, però també, seguint, per exemple, amb la seva guia l'evolució de les polítiques fiscals dels governs, per a la història política i institucional.

Abans de passar, però, a examinar més en detall alguns dels documents que estan a la base de la recerca relativa a la fiscalitat, voldria donar una idea del marc de referència, el funcionament de la fiscalitat toscana, i en particular la florentina.

Cal advertir que intentar definir en poques paraules un tema complex i ric en tecnicismes com és la fiscalitat d'una ciutat-estat com la Florència dels darrers segles de l'edat mitjana, no és una empresa fàcil i que em veuré obligat a nombroses simplificacions. Un altre advertiment indispensable fa referència a algunes limitacions respecte al tema proposat, que depenen essencialment de les meves competències específiques. Atès que fins ara m'he ocupat de la història fiscal urbana florentina pels darrers decennis del segle XIV i durant el segle XV² aquesta lliçó, que intentarà de donar una idea global de l'evolució de la fiscalitat urbana a Toscana, tractarà sobretot

1. Aquest treball reproduïx bàsicament, amb alguns retalls i l'afegit de les notes més necessàries, el text de la lliçó donada a Barcelona els dies 23 i 24 de 1992 en el seminari «Finances i Fiscalitat a la Baixa Edat Mitjana», organitzat per la Societat Catalana d'Estudis Històrics i la institució «Milà i Fontanals» del Consell Superior d'Investigacions Científiques. Vull agrair a les entitats organitzadores, i en especial a Manuel Sánchez i Max Turull, directors del seminari, per la seva invitació. El present text conserva moltes de les característiques amb què fou concebut: es tracta d'una «lliçó» que s'entreté en alguns aspectes didàctics, d'explicació de les fonts o de mecanismes generals, deixant de banda per exemple una discussió detallada dels problemes, que hauria estat necessària en un article concebut amb una altra finalitat.

2. Especialment G. CIAPPELLI, «Il cittadino fiorentino e il fisco alla fine del Trecento e nel corso del Quattrocento: uno studio di due casi», *Società e storia*, XII (1989), p. 823-872; Íd., «Aspetti della politica fiscale fiorentina fra Tre e Quattrocento», a: *Istituzioni e società in Toscana nell'età moderna. Giornate di studio in omaggio a Giuseppe Pansini*. (Firenze, Archivio di Stato, 4-5 dicembre 1992), actes en curs de publicació; Íd., «Il fisco fiorentino nel Quattrocento. Note in margine al lavoro di Elio Conti sull'imposta diretta», a: *Per Elio Conti. La società fiorentina del Basso Medioevo. Atti del convegno organizzato dall'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e dal Dipartimento di Storia dell'Università degli Studi di Firenze (Firenze-Roma, 16-17 dicembre 1992)*, en curs de publicació.

de Florència en aquest període i especialment dels impostos directes i dels préstecs forçats, que per a les meves finalitats són el sector per al qual la recerca és més susceptible de desenvolupament. Per als detalls sobre els altres sistemes fiscals i sobre els altres orientaments possibles de la recerca que he assenyalat més amunt, em remeto als treballs dels estudiosos que se n'han ocupat específicament i que citaré pel que fa a les quatre ciutats principals de Toscana en aquest període, Florència, Siena, Pisa i Luca, en parlar de la bibliografia existent sobre el tema.

Dit això, comencem amb els estudis de què disposem. Pel que fa a la Toscana en general, són encara punts de referència importants el treball d'Enrico Fiumi *L'imposta diretta nei comuni medioevali della Toscana*, de 1957³ (al qual cal afegir la part relativa al sistema tributari present al seu *Fioritura e decadenza dell'economia fiorentina* [1959]),⁴ i el poc posterior de David Herlihy, *Direct and Indirect Taxation in Tuscan Urban Finance, ca. 1200-1400* (1964).⁵ Aquests dos assaigs plantejaven per primera vegada d'una manera global el problema de distingir les tendències en la gestió de la fiscalitat urbana en el període que va de l'origen del Comú fins a la fi del segle xiv. Després d'ells només Paolo Cammarosano (*Il sistema fiscale delle città toscane*)⁶ ha intentat de nou una valoració de conjunt pel que fa a un segle en particular, el xiv, tot i admetent la provisionalitat de l'intent d'esbossar una comparació, donat l'estat desigual dels estudis segons els moments i els llocs considerats. Per a Pisa, fins al començament del segle xiv (quan la ciutat caigué sota el domini de Florència), es pot disposar del treball de Cinzio Violante, *Imposte dirette e debito pubblico [a Pisa] nel Basso Medioevo* (1966).⁷ Per a Luca hi ha un parell d'estudis de Christine Meek (1974 i 1978),⁸ i ara també un bell estudi, d'orientació més aviat demogràfica, de Franca Leverotti (1988).⁹ Per a Siena continua essent fonamental el llibre de William Bowsky del 1970 (traduït a l'italià el 1976), *Le finanze del Comune di Siena 1287-1355*,¹⁰ al qual s'ha afegit, sobretot per l'interès en el sentit de l'anàlisi socio-econòmica, el treball una mica posterior de Giovanni Cherubini.¹¹

3. E. FIUMI, «L'imposta diretta nei comuni medioevali della Toscana», a: *Studi in onore di Armando Sapori*, 2 vols., Milà, 1957, I, p. 329-353.

4. E. FIUMI, «Fioritura e decadenza dell'economia fiorentina», a: *Archivio Storico Italiano*, CXV (1957), p. 385-439; CXVI (1958), p. 443-510; CXVII (1959), p. 427-502; les cites seran sempre de les pàgines 440-466 d'aquest darrer fascicle.

5. D. HERLIHY, «Direct and Indirect Taxation in Tuscan Urban Finance, ca. 1200-1400», a: *Finances et comptabilité urbaines du xme au xive siècle*, Brussel·les: Pro Civitate, 1964, p. 385-405.

6. P. CAMMAROSANO, «Il sistema fiscale delle città toscane», a: S. GENSINI (ed.), *La Toscana nel secolo xiv. Caratteri di una civiltà regionale*, Pisa: Pacini, 1988, p. 201-213.

7. C. VIOLANTE, «Imposte dirette e debito pubblico a Pisa nel Medioevo», ara recollit a: Íd., *Economia, società, istituzioni a Pisa nel Medioevo. Studi e ricerche*, Bari: Dedalo, 1980, p. 101-170.

8. Chr. MEEK, «Il debito pubblico nella storia finanziaria di Lucca nel secolo xiv», *Actum Luce*, III (1974), p. 7-46, i Íd., *Lucca 1369-1400. Politics and Society in an Early Renaissance City-State*, Oxford, 1978, p. 48-76.

9. F. LEVEROTTI, «La crisi demografica nella Toscana del Trecento: l'esempio delle sei miglia lucchesi», a: *La Toscana nel secolo xiv*, p. 67-150.

10. W. M. BOWSKY, *Le finanze del Comune di Siena, 1287-1355*. Traducció italiana, Firenze: La Nuova Italia, 1976 (1970).

11. G. CHERUBINI, «Proprietari, contadini e campagne senesi all'inizio del Trecento» (1974), ara publicat a: Íd., *Signori, contadini, borghesi. Ricerche sulla società italiana del basso Medioevo*. Florència: La Nuova Italia, 1977, p. 231-311. Per a la Siena del segle xiii es pot disposar també de la important introducció de P. Cammarosano al V i últim volum del *Caleffo Vecchio* (1988).

Fonamentalment, els textos que cal tenir en compte per començar a aprofundir en aquest tema per la Florència del segle xv es redueixen a dos: el llibre d'Anthony Molho *Florentine Public Finances in the Early Renaissance*, de 1971,¹² que es refereix als anys 1400-1433, i el d'Elio Conti *L'imposta diretta a Firenze*, de 1983,¹³ que tracta el tema pel període que va de la implantació del cadastre (1427) a l'expulsió dels Medicis de Florència (1494). Aquest episodi coincideix també amb l'abandonament del sistema basat sobre el cadastre i amb la implantació de l'anomenada *decima repubblicana*, que caracteritzarà l'inici de l'edat moderna i tindrà uns trets bastant diferents. L'estudi de Conti es basa al seu torn, en gran part, en un llibre de memòries, el de Matteo Palmieri, del qual Conti ha tingut cura de l'edició que «va unida» a l'altre volum i en constitueix fins i tot formalment, el complement indispensable.¹⁴ A aquest estudi de Conti cal afegir-hi com a mínim l'anterior *I catasti agrari della repubblica fiorentina*, del 1966, que abraça també el segle xiv.¹⁵ El volum de Herlihy i Klapisch, *Les Toscans et leurs familles* de 1978,¹⁶ ara traduït també a l'italià, que és una anàlisi extremament detallada de les dades del cadastre de 1427, continua essent una pedra angular en molts aspectes, tot i que el seu enfocament és sobretot demogràfic.

És possible partir d'un estudi atent d'aquests volums per a una reconstrucció de la fiscalitat florentina del segle xiv de tal manera que, atès que les fonts són molt complexes i l'estremada meticulositat de la síntesi de Conti, la reconstrucció pot ser fins i tot molt minuciosa. Per al segle anterior la situació és una mica diferent: les fonts fiscals disponibles són molt menys nombroses, les seves característiques diverses i normalment menys riques en dades en comparació amb les disponibles per després de 1427, i també els estudis són o bé menys recents (com l'encara no substituït treball de Bernardino Barbadoro *Le finanze della repubblica fiorentina. Imposta diretta e debito pubblico fino all'istituzione del Monte*, de 1929, que es refereix al període fins al 1345),¹⁷ dispersos, com les dues importants contribucions de Barducci sobre els períodes 1343-1358 i 1378-1382,¹⁸ i els diversos treballs de Marvin Becker, que cobreixen, si bé no d'una manera sistemàtica, els anys no compresos pel treball de Barbadoro i examinen el període que va de la creació del Mont comú, o sigui, el deute públic consolidat florentí, el 1345, fins a l'inici del segle xv.¹⁹ Fora

12. A. MOLHO, *Florentine Public Finances in the Early Renaissance, 1400-1433*, Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1971.

13. E. CONTI, *L'imposta diretta a Firenze nel Quattrocento (1427-1494)*, Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1984.

14. M. PALMIERI, *Ricordi fiscali (1427-1434). Con due appendici relative al 1474-1495* edició d'E. Conti, Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1983.

15. E. CONTI, *I Catasti agrari della Repubblica fiorentina e il catasto particellare toscano (secoli XIV-XV)*, Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1966.

16. D. HERLIHY - Ch. KLAPISCH-ZUBER, *Les Toscans et leurs familles. Une étude du Catasto florentin de 1427*. Paris: EHESS, 1978.

17. B. BARBADORO, *Le finanze della repubblica fiorentina. Imposta diretta e debito pubblico fino all'istituzione del Monte*, Firenze, 1929.

18. R. BARDUCCI, «Politica e speculazione finanziaria a Firenze dopo la crisi del primo Trecento (1343-1358)», *Archivio Storico Italiano*, CXXXVII (1979), p. 177-219; Íd., «Le riforme finanziarie nel tumulto dei Ciompi», a: *Il tumulto dei Ciompi. Un momento di storia fiorentina e europea*, Florència: Olschki, 1981, p. 95-102.

19. M. B. BECKER, «Economic Change and the Emerging Territorial State». *Studies in the Renaissance*, XXX (1966), p. 7-39, traduït i tornat a publicar amb el títol «Le trasformazioni della finanza e l'emergere dello stato territoriale a Firenze nel Trecento» a: G. Chittolini (ed.), *La crisi degli ordinamenti comunali e le origini dello stato del Rinascimento*, Bologna: Il Mulino, 1979, p. 149-186; Íd., «Problemi della finanza pubblica fiorentina della seconda metà del Trecento e dei primi del Quattrocento», *Archivio Storico Italiano*, CXXXIII (1965), p. 433-466; Íd., *Florence in Transition*, 2

del llibre de Barbadoro es tracta de treballs de plantejament de problemes, molt estimulants pel que fa a la reflexió i a la interpretació de conjunt, però menys utilitzables com a punt de referència per a la comprensió, fins i tot tècnica, de cadascun dels aspectes.

Per aquesta raó, i per parlar sobretot dels aspectes que conec millor, l'objecte més específic, sobretot de la segona part de la lliçó, serà el segle xv, període per al qual disposem d'estudis sistemàtics, de fonts fiscals més riques i fins i tot d'una notable quantitat de fonts d'altre tipus (com per exemple les memòries) que potencialment ens poden aportar dades significatives sobre la vida fiscal florentina, encara que fins ara hagin estat poc aprofitades en aquest sentit.

1. Per regla general, qualsevol sistema social, qualsevol comunitat, per a gestionar la seva vida organitzada necessita poder disposar d'ingressos públics, que són la base de la despesa pública. El conjunt de les regles i dels instruments que regulen l'exigència d'aquestes entrades és el sistema tributari, que segons les èpoques i les estructures econòmico-socials varia en els seus mecanismes, objectius, subjectes i objectes de la imposició.

A l'edat mitjana el dret d'exigir impostos, sota diferents noms, estava en estreta relació amb el dret de senyoria sobre un territori. Era un dret practicat pel senyor feudal; era un dret que, a partir de la difusió de la forma institucional del municipi urbà, passarà d'una manera natural a formar part de les seves prerrogatives.

A l'origen, a l'etapa pre-comunal, hi havia un únic impost directe generalitzat, el *fodro*: la taxa destinada al manteniment dels cavalls que les terres subjectes a l'emperador havien de pagar cada vegada que aquest baixava a Itàlia (és el que succeí per exemple a partir del segle x amb els otònides). Més tard aquest dret imperial es transformà en un impost anual fix (26 diners per «foc» o família) a pagar a qui tenia la sobirania territorial (bisbe o comte). Al moment en què sorgeixen els comuns²⁰ (final del segle xi - començament del xii), aquests van imposar, sobretot en els seus *contadi*, el pagament del *fodro* a ells en lloc de l'emperador. A causa de la forma d'imposició (per nucli familiar o «foc») l'impost va prendre el nom de fogatge. Aquest fogatge, a pesar del seu origen, és diferent del *fodro* pel fet de no reclamar una determinada suma mitjana (uns 36 diners per foc), sinó una quantitat diferent segons les possibilitats econòmiques de cada nucli familiar.

Als primers temps de l'experiència comunal, el fogatge, que es cobra sobretot al *contado* (o sigui al territori sobre el qual la ciutat exerceix la pròpia i directa jurisdicció, normalment coincident amb els límits de la diòcesi), al qual es podia afegir el *testatico* (impost directe individual sobre tots els homes d'una certa edat, normalment entre els divuit i els seixanta anys) i els rèdits de l'administració de justícia,²¹ i altres ingressos menors, eren suficients per satisfer les exigències

vols., I, *The Decline of the Commune*; II, *Studies in the Rise of the Territorial State*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1967-1968.

20. *Nota dels traductors*: traduirem sempre per comú i comunal el *comune* italià i el seu adjectiu; municipi no expressa prou tota la complexitat del *comune* italià. Per la mateixa raó deixarem en italià *contado*, que territori no traduiria en tots els seus matisos, i *contadino* com a habitant del *contado*, ja que no sempre es refereix només als camperols.

21. Però encara no les gabelles, que d'una manera generalitzada apareixen a les darreres dècades del segle xiii. Vegeu НЕРЛУН, *Direct and Indirect Taxation*, p. 389.

financeres relativament limitades, del Comú. Però a partir d'un cert moment de l'evolució del Comú, la maquinària administrativa es fa més complexa, creixen els territoris sota control d'una ciutat al mateix temps que les seves necessitats financeres i els comuns es fan conscients de la necessitat d'un sistema impositiu que tingui present la capacitat de cadascun dels contribuents. Així nasqué l'*estimo*. L'*estimo*, que prengué segons els llocs noms molt diversos, és la determinació (estima) de la capacitat contributiva dels individus per mitjà de l'estimació dels seus béns mobles i immobles.²²

L'*estimo* italià més antic el tenim documentat en una ciutat toscana: Pisa, que en el seu *Breve consulum* de 1162 ordenava un recensament general de tots els habitants amb la finalitat de distribuir entre ells l'impost en proporció a llur patrimoni. Això no significa necessàriament, com ha recalcat Cinzio Violante, una espècie de democratització del comú, sinó que més aviat permetia als seus administradors la possibilitat de disposar de quantitats més elevades que aquelles, limitades, que representava una quota fixa per a cada nucli fiscal.²³ El document dels cònsols ordenava que en un termini d'alguns mesos després de la disposició els ciutadans presentessin una declaració escrita amb la descripció de tots els seus béns immobles, amb la indicació del lloc on es trobaven, i dels béns mobles amb algunes excepcions. El procediment, certament nou respecte al fogatge, no tenia de moment en compte, pel que fa als béns immobles, les rendes, i pels béns mobles els deutes, els crèdits i les rendes del treball. El cens només afectava els habitants de la ciutat i fins a un cert punt era un privilegi acordat als ciutadans, perquè al *contado* la distribució de l'impost es continuava fent segons l'arbitri dels *bailitores* que el repartien. Més tard, si bé lentament, almenys en el cas de Pisa, es va estendre també al *contado*.²⁴

Després de 1162, l'estima es va estendre a la major part dels comuns de Toscana: Siena el 1168-1175, Luca el 1182, Florència potser el 1202, Volterra el 1217.²⁵ A causa dels interessos econòmics que podien sortir-ne perjudicats (s'hi oposaven els nobles, tant del *contado* com de la ciutat, els establiments religiosos i, en general, els posseïdors de béns immobles) la difusió de l'estima, tant en extensió com en eficàcia, va ser molt desigual durant el segle XIII. A Florència es va imposar de manera més precisa i amb major força el 1251, durant l'època anomenada del «*primo popolo*» (primer govern popular). Semblantment succeí a Siena el 1254-1257. Com ha posat de relleu Enrico Fiumi, tant si això fou provocat per l'onada democràtica del «*primo popolo*» com si ho fou pel fet que «les despeses de tots els comuns, a causa de les cruentes guerres entre güèlfs i gibel·lins d'aquell decenni, van créixer tant que van demanar un esforç tributari» que només podia ser suportat per mitjà de l'estima, cap al 1255 les estimes es generalitzen gairebé a tot arreu. Fins i tot a Florència, a pesar del retorn dels gibel·lins seguida de la derrota dels güèlfs i els populars a Montaperti el 1260, la *lira* o lliura (com era anomenada pel fet que era pagada en *lires* de plata) va ser conservada com a sistema impositiu. A la segona meitat del segle XIII es

22. Sobre aquests punts vegeu A. I. PINI, «Dal Comune città-stato al Comune ente amministrativo», a: G. Galasso (dir.), *Storia d'Italia IV, Comuni e signorie: istituzioni, società e lotte per l'egemonia*, Torino, Utet, 1981, p. 449-587; vegeu les p. 544-552 i especialment les 545-547.

23. Vegeu VIOLANTE, *Imposte dirette*, p. 108.

24. *Ibidem*, p. 109-111.

25. Vegeu FIUMI, *L'imposta diretta*, p. 334-335.

difongué per tots els municipis de Toscana: a més dels ja citats, San Gimignano, Arezzo, Pistoia, Prato.²⁶

La *lira* podia afectar només els posseïdors de béns immobles o incloure també els no propietaris, taxant-los de manera personal i arbitrària. D'aquest segon tipus van ser les *lires* de Florència i de Siena i, a la pràctica, gairebé totes les estimes toscanes, mentre que la lliura de Luca considerava només l'aspecte patrimonial.

Una altra diferència substancial es refereix a la forma de fer l'estimació dels béns: mentre que en un primer moment, com en el *Breve consulum* de Pisa, la declaració del contribuent va ser considerada suficient, a partir del segle XIV es va començar a recórrer a l'acanamet dels béns immobles per part d'*agrimensores* o *mensuratores* oficials, com per exemple a Luca sota la senyoria de Castruccio Castracani.²⁷ D'aquesta manera algunes ciutats toscanes dugueren a terme la compilació de veritables i propis registres censals, o sigui, de cadastres més que no pas d'estimes.²⁸

Siena fou la primera a experimentar aquest sistema, iniciat ja el 1254-1257.²⁹ Però no el perfeccionà fins al 1315, quan el Consell General instituí el que s'anomenà la *Tavola delle possessioni*, destinada a censar les *Masse* (el territori contigu a la ciutat) i tot el *contado* de Siena. La *Tavola delle possessioni*, recopilada durant quatre anys, entre el 1316 i el 1320, és la primera temptativa ben documentada de censar els béns immobles utilitzant agrimensors professionals i comissions específiques en lloc de fiar-se només de les declaracions dels propietaris.³⁰ Les dades foren aplegades en 500 registres de 50 folis cadascun, prop de 25.000 folis de documentació. Cada comissió d'inventari era formada per alguns agrimensors i un notari. La descripció donava el nom del propietari, el seu lloc de residència, les dades sobre la propietat, que comprenien els noms dels veïns i la forma d'explotació, i finalment, l'estimació. Al marge figurava també el nom del tècnic responsable de l'inventari. Aquests eren els registres preparatoris o *Tavolette* (anomenades així per distingir-les de la *Tavola* pròpiament dita). D'aquests registres només se n'han conservat 94, encara no una cinquena part del total. Cada foli conté normalment quatre o cinc descripcions a cada cara (per tant, cada registre conté la descripció d'unes 500 peces de terra).³¹

Després del primer recompte topogràfic s'intentà de reunir sota el nom de cada propietari totes les propietats i amb aquesta finalitat foren preparats registres dividits per comuns i pobles del territori i per a cada districte urbà, amb la finalitat de llistar els béns de cada habitant amb la seva descripció. En aquest cas es prescindia de la forma d'explotació, però es feia constar el número del registre preparatori (*Tavolette*) en el qual el bé havia estat descrit per primera vegada. Al final es feia la suma del valor de tots els béns pertanyents a un mateix propietari i aquesta servia com a base per a l'impost. En definitiva, sobre la base del valor imposable total, era fixada

26. *Ibidem*, p. 335-337.

27. *Ibidem*, p. 338-341.

28. Tornaré a tractar d'aquesta distinció més endavant en parlar del *Catasto* florentí de 1427.

29. Vegeu FIUMI, *L'imposta diretta*, p. 336.

30. Sobre la *Tavola* vegeu BOWSKY, *Le finanze del Comune di Siena*, p. 118-131; CHERUBINI, *Proprietari, contadini e campagne senesi*, p. 231-233.

31. *Ibidem*, p. 234.

la quota que el contribuent havia de pagar una o més vegades a cada distribució d'impostos (en termes moderns, el coeficient impositiu).³²

Semblant al sistema de la *Tavola* de les possessions va ser el de les estimes de Florència i de Luca del començament del segle XIV. Només que Florència no recorregué als *mensuradores*.³³ En tots els casos, el sistema de censaments sistemàtics amb ajornaments continuats no tingué llarga vida per les enormes dificultats pràctiques que la seva gestió comportava, i es va mantenir en ús sobretot com a base indicativa subjecta a adaptacions periòdiques. D'aquesta classe foren, per exemple, les «renovacions» de l'estima florentina que es feren cada 7-10 anys entre el 1350 i el 1415.³⁴

Sobre la forma de redacció de les estimes sorgeixen espontàniament preguntes a les quals es poden donar ja algunes respostes. Quins eren els valors que es feien figurar en les estimes al costat de les propietats? Es tractava dels valors de mercat dels béns estimats o de la renda anual del valor de venda del producte o del lloguer? El criteri aplicat no era sempre el mateix. De tota manera normalment la base de l'estimació era la renda anual.³⁵ Un cop calculada la base imposable, com es calculava el coeficient impositiu? Aquest podia ser calculat o bé sobre una base fixa (un tant per cent de la base imposable) o bé repartint entre tots els contribuents, percentualment a la seva base imposable, una «massa» d'impost prefixada. Per donar un exemple teòric, si la base imposable fos de 17 lires, el contribuent podia ser sotmès al pagament d'una lira d'impostos, o sigui 14 diners per lliura (i per tant un 5,7 % de la seva base imposable, com passava a Luca el 1319).³⁶ O bé sobre uns ingressos previstos de 1.000 lires hauria pogut pagar la quota corresponent a les seves 100 lires de béns impossibles, en proporció al total dels béns impossibles.

El procediment per atribuir el coeficient en cada *lira* no regida per un cens fiscal particular (ja hem dit que aquests no foren freqüents a causa de les dificultats tècniques) era relativament simple. Normalment es formava una comissió de cinc ciutadans, cadascun dels quals estimava una quantitat; la xifra més alta i la més baixa eren deixades de banda; les altres tres eren sumades i dividides per tres (o com es deia aleshores «terciades») i el valor mitjà era la xifra d'estima, susceptible d'arrodoniments i retocs.³⁷

32. Aquesta darrera operació era a Siena la «lliura». A Siena (de forma semblant a Florència, vegeu la nota següent), els llibres de la *lira* i altres documents financers van ser destruïts durant la revolta de 1355 (BOWSKY, *Le finanze del comune di Siena*, p. 95).

33. Sobre les estimes florentines anteriors al 1350 vegeu BARBADORO, *Le finanze della Repubblica fiorentina*, p. 73-216. Florència ordenà una *gabella delle possessioni* el 1324, refeta el 1346 i abandonada després de 1355 (FIUMI, *L'imposta diretta*, p. 342-343). Els primers documents d'estima conservats són els de 1350. «El material més antic fou destruït, amb tots els arxius financers de la República, durant el tumulte per l'expulsió del duc d'Atenes el 1343». CONTI, *I catasti agrari*, p. 4.

34. Es feren el 1350, 1357, 1364-1365, 1372-1373, 1384, 1394, 1401-1402, 1412-1415: CONTI, *I catasti agrari*, p. 4.

35. Vegeu FIUMI, *L'imposta diretta*, p. 344 i també BOWSKY, *Le finanze del Comune di Siena*, p. 105, que el cita.

36. Vegeu FIUMI, *L'imposta diretta*, p. 346.

37. *Ibidem*, p. 346-348.

Qui pagava l'estima? Aquí entrem en el camp del repartiment intern de les finances municipals i de la seva evolució al llarg del temps. En aquest punt em referiré sobretot, per les raons exposades al principi, a la situació de Florència.

2. Entre la fi del segle XIII i el començament del XIV el disseny bàsic de les finances públiques, no només a Florència, sinó a totes les grans ciutats toscanes, es basa en el predomini com a font d'ingressos, de les gabelles, que són una forma d'impost indirecte. Fins i tot a la pràctica actual la definició d'impost indirecte es fa en termes negatius, com tot allò que no és un impost directe. Un impost directe és en canvi aquell que afecta el patrimoni o la renda com a expressió directa de la capacitat contributiva d'una persona o d'una institució. Per tant l'IRPF, calculat sobre la renda personal, és un impost directe, mentre que l'IVA, calculat sobre el valor d'unes mercaderies que jo puc comprar o no, és un impost indirecte. Les gabelles eren impostos indirectes i podien afectar determinades categories de mercaderies en elles mateixes (gabella del vi, gabella de l'oli), llur importació o exportació (gabella de les portes) o la realització de determinats serveis (gabella sobre els contractes). Heretades al seu torn de l'economia feudal (pensem per exemple en el *pedagium*) les gabelles es començaren a introduir d'una manera organitzada en els sistemes fiscals de les ciutats toscanes cap al 1270. En aquestes dades trobem els primers *Statuti di gabella*. I en els anys successius llur importància cresqué substancialment, fins a convertir-se, a l'inici del segle XIII, en l'apartat principal dels ingressos comunals.³⁸

Parlant dels ingressos del Comú de Florència el 1336-1338, Giovanni Villani podia dir:

El comú de Florència de les seves rendes fixes obté pocs ingressos, com es podrà veure, però s'abastia en aquest temps per mitjà de gabelles; i quan tenia necessitats, com quan hem dit abans al començament de la guerra amb «messer» Mastino [Mastino della Scala, senyor de Verona], se'n sortia per emprèstits o imposicions sobre la riquesa dels mercaders i altres ciutadans singulars i amb augments de les gabelles. I per aquests temps hem calculat diligentment l'import d'aquestes gabelles a partir dels registres municipals i, com podreu veure, van pujar a prop de tres-cents mils florins d'or a l'any, una mica més o menys segons els anys, ingressos que serien importants per a un regne. Tingues en compte que el rei Robert [d'Anjou, rei de Nàpols] no té tan grans ingressos, ni el de Sicília, ni el d'Aragó.³⁹

Les dades proporcionades pel cronista florentí, controlades amb d'altres fonts, resulten molt ajustades.⁴⁰ En resulta que sobre un conjunt d'ingressos de prop de 300.000 florins les gabelles representen gairebé un 80 % del total.⁴¹

38. Per a un aprofundiment del problema de les gabelles al segle XIV, em remeto a l'estudi específic de Ch. M. DE LA RONCIÈRE, «Indirect Taxes of «Gabelles» at Florence in the Fourteenth Century: The Evolution of Tariffs and Problems of Collection», a N. RUBINSTEIN (ed.), *Florentine Studies*, Londres, 1968, p. 140-192.

39. Vegeu VILLANI, *Cronica*, XI, 92.

40. Sobre la credibilitat de les xifres aportades per Villani vegeu E. FIUMI, «Economia e vita privata dei fiorentini nelle rilevazioni statistiche di Giovanni Villani», a C. M. CIPOLLA (ed.), *Storia dell'economia italiana*. Torí, 1959, p. 325-360. És també substancialment vertadera l'afirmació relativa al rei d'Aragó, com confirma Ch. GUILLERÉ, «Les finances de la Corona d'Aragó», *L'Avenç. Revista d'Història*, juliol-agost de 1990, p. 28-33.

41. Vegeu VILLANI, *Cronica*, XI, 92; LA RONCIÈRE, *Indirect Taxes*, p. 144 i 146-147. Villani cita prop d'una trentena d'impostos que anomena gabelles, però n'oblida algunes i en cita d'altres que no són pròpiament gabelles. En tot cas les quatre gabelles principals (portes, vi, sal, contractes) representen uns ingressos de 182.950 florins (prop del 60% del total).

Fins a un cert moment, per tant, l'estructura de la despesa dels comuns és tal que per les necessitats ordinàries són suficients els ingressos procedents dels impostos indirectes, als quals s'afegeixen els impostos directes, exigits de manera més o menys regular segons les necessitats del balanç. En circumstàncies extraordinàries els comuns recorrien a ingressos extraordinaris, basats en emprèstits, en part voluntaris i en part obligatoris, de ciutadans o institucions.

A Florència, però també en altres ciutats de Toscana, aquesta situació evolucionà ràpidament en una via doble, basada en l'exigència d'impostos directes només sobre el *contado* (estima), mentre que a la ciutat l'estima era substituïda en la seva funció de suport a la despesa pública pels impostos indirectes i per això als ciutadans només se'ls reclamen, com a font extraordinària d'ingressos, préstecs voluntaris i forçosos. Per quina raó, doncs, Elio Conti ha titulat el seu llibre, que tracta de la fiscalitat urbana al segle XIV, *L'imposta diretta a Firenze?* Perquè, com ell escriu, «De fet, per tots els contribuents els préstecs forçosos [...] es convertien en última instància en impostos directes, corresponents a la diferència entre les sumes pagades i el valor de mercat dels títols de deute rebuts a canvi».⁴² Però sobre aquest punt hi tornarem més endavant. Vegem ara aquest sistema en detall.

Els impostos directes sobre els habitants del *contado* es basen en la demanda periòdica (no anual: variava segons les necessitats de la República) d'una xifra fixada per endavant per un decret del Comú (la *massa*) que era distribuïda pels «oficials de l'estima» entre la gent i els pobles del *contado*, els quals al seu torn la repartien entre els caps de família segons la seva presumpta capacitat contributiva, que era avaluada per comissions especials. Les comissions es basaven també en materials preparatoris, com les *portate* dels pobles, les quals però, fins al començament del segle XV, quan s'han conservat contenen una informació molt escassa. Si considerem dos exemples, un de 1364-65 i un altre de 1401-02, el primer conté dades que són de poc interès per a l'historiador. El segon conté un nombre major d'elements, però els repartiments continuen essent igualment «arbitraris», o sigui que no estaven basats en un càlcul proporcional a l'estima. Hi ha encara dues diferències substancials entre ambdós: una sumària descripció dels béns immobles, i l'ús de la llengua vulgar, totes dues introduïdes el 1394.⁴³

Les quotes personals així determinades, després d'una revisió general, eren anotades en registres especials conservats per l'administració central. La xifra que representava la base sobre la qual era reclamat el pagament de l'impost als *contadini* (anomenats així encara que no treballessin la terra, pel fet de ser habitants del *contado*), es va anomenar primerament «lliura», perquè normalment venia expressada i pagada en moneda de plata, la lliura o lira. Els registres representaven els «llistats» fiscals, les llistes on eren anotats tots els contribuents; quan una persona era inscrita en aquests registres era anomenada *allibrata*. La imposició en si era anomenada estima, perquè corresponia, com hem dit, a una operació d'estimació, de valoració de la capacitat contributiva de les persones. Les estimes havien de ser posades al dia periòdicament, i per això existeixen diverses sèries (arxivístiques) diferents de l'«estima». Aquestes sèries només s'han conservat en part, i a partir de 1350, perquè el material més antic, amb tota la documentació

42. CONTI, *L'imposta diretta*, p. 12.

43. Vegeu els documents editats per CONTI, *I catasti agrari*, p. 8 i 17-18.

financera de la República, va ser destruït durant els tumults que acompanyaren l'expulsió del duc d'Atenes el 1343. Després de la introducció del cadastre, el 1427, va canviar la manera de distribuir l'estima.

L'estima sobre els habitants del *contado* era un vertader impost directe, basat en la presumpta capacitat contributiva, que era pagat a fons perdut. Els ciutadans, com a mínim a partir del segle XIV i només amb dues excepcions (lligades als breus règims senyorials de Carles de Calàbria i de Gualter de Brienne), rebien un tractament diferent perquè es recorre a ells per cobrir necessitats extraordinàries de les despeses municipals, mitjançant la petició de préstecs.

Això succeeix per la diferència d'estatus existent entre «ciudadà» i «*contadino*». L'habitant de la ciutat que domina el territori gaudeix d'una sèrie de drets que el no ciudadà no té: entre aquests hi ha la possibilitat de ser elegit per a les magistratures i la diferent situació davant dels impostos. Mentre l'habitant del *contado* ha de pagar una imposició sobre la seva renda i/o patrimoni i això no li dóna dret a accedir als càrrecs públics florentins, el ciudadà, que al seu torn per ser-ho ha d'estar inscrit des d'un cert nombre de generacions en les llistes fiscals, o sigui les relacions de contribuents, té en conseqüència el dret a entrar en l'elecció per als càrrecs públics, però no està obligat a pagar impostos directes a fons perdut: en lloc d'això té la possibilitat de lliurar a l'estat diner que era considerat manllevat, i com a tal subjecte al pagament d'una certa quantitat en concepte d'interessos i a la restitució. Els préstecs són de dos tipus: voluntaris i forçosos; el ciudadà no pot defugir aquests darrers.

El sistema d'emprèstits forçosos o *prestanze*, que al seu torn dóna lloc a una forma de deute públic, es pot simplificar en termes actuals de la manera següent: era com si l'estat, en lloc de posar a la venda els seus títols de deute públic, deixant que els comprin els ciutadans que tinguin la disponibilitat i la voluntat de fer-ho, declarés obligatòria l'adquisició de títols de deute en proporció a la presumpta riquesa del contribuent. Això fa necessari que fins i tot en aquest cas es defineixi una base impositiva, que al seu torn és el producte d'un inventari i d'una estimació i és anotada en llistes fiscals semblants als de l'estima, però que s'anomenen «emprèstits». Aquests registres s'han conservat a partir de 1354 i l'emprèstit de 1354 va ser anomenat *la sega*.

Com recordava al segle següent Matteo Palmieri:

I d'això se'n seguí que [...] davant les necessitats del Comú, es començaren a decretar imposicions. I la primera distribució es va fer el 1354, i es crearen [...] dotze oficials [...] Van ser anomenats els oficials de la Sega, i aquella imposició fou anomenada la Sega.⁴⁴

Fins al 1345 el deute públic era redimible: els ciutadans feien préstecs, rebien interessos sobre els préstecs, una part de les sumes deixades era tornada i tenien la promesa del Comú que els seus diners els serien restituïts algun dia. A partir de 1345 el deute públic és consolidat i es crea el Mont comú, que representa tant el conjunt del deute públic com l'entitat encarregada de la seva administració.⁴⁵ És un període de crisi econòmica i política: en els primers anys quaranta es produïren les grans fallides de les companyies mercantils i bancàries florentines de 1342-1343,

44. M. PALMIERI, *Ricordi fiscali*, p. 6.

45. En les pàgines següents reprenc les línies de fons de CIAPPELLI, *Aspetti della politica fiscale*, a què em remeto per a la major part de les referències bibliogràfiques i arxivístiques.

l'adveniment del règim senyorial del duc d'Atenes i la posterior expulsió d'aquest a la qual seguí un règim més «popular». Fou precisament immediatament després de l'expulsió del duc que va ser concebuda la idea, que serà duta a terme dos anys més tard, de la creació d'un mont comú. El conjunt del deute públic, que al començament del segle era molt petit, 47.000 florins, de manera que la seva poca importància havia portat el Comú a decidir la supressió de l'impost directe sobre els ciutadans, restaurat només durant els dos règims senyorials que hem esmentat (1326-27 i 1342-43), havia assolit ja la xifra enorme de més de 500.000 florins. Això succeí sobretot a causa de les guerres que l'estat florentí hagué de sostenir en el moment de la seva major expansió; en aquest període, després d'haver sostingut conflictes contra els gibel·lins de Toscana (1315) i contra Castruccio Castracani (1324-1328), Florència havia hagut d'empenyar els seus recursos en la guerra contra Martino della Scala (1336-1339) i contra Pisa per Luca (1341-1342), mentre, durant el mateix període havia posat sota la seva autoritat Pistoia, Cortona, Arezzo i Colle Valdelsa. Arribat a aquesta quantitat, el deute públic fou declarat irredimible, el diner prestat no restituïble es convertí en deute públic consolidat, que va ser anomenat Mont comú. Sobre els crèdits dels ciutadans contra la Ciutat va ser reconegut un interès perpetu del 5% anual. Al mateix temps es continuava demanant als ciutadans més diner en préstec, que es prometia restituir i sobre el qual s'oferia una taxa d'interès considerada apetitosa en relació amb la rendibilitat corrent de les inversions. Sobretot s'introduí la negociabilitat dels títols de deute públic: els «florins del Mont», com són definides les sumes de diner prestades al Comú i anotades als registres del Mont, podien ser venuts a tercers, per una quantitat òbviament inferior al seu valor nominal, però que corresponia al valor de mercat. El mercat existia perquè, d'una banda, hi havia persones amb diner per invertir, que podien considerar atraient la taxa d'interès anual fixada pel Comú per a quantitats per un valor nominal molt més alt, del qual ells només havien pagat una part; mentre de l'altra els prestadors podien disposar del valor real de, com a mínim, una tercera o una quarta part de la suma deixada, cobrable en qualsevol moment i que s'afegia als interessos rebuts eventualment fins al moment de la venda.

Per posar un exemple teòric: si un ciutadà havia pagat préstecs forçosos per 10 florins, els podia revendre a un preu de mercat de, posem, 4 florins, després d'haver cobrat durant cinc anys un interès del 5%; d'aquesta manera havia pagat només 3,5 florins a fons perdut. En canvi el qui comprava el títol, per 4 florins adquiria el dret de rebre el 5 % de l'interès sobre 10 florins. En vuit anys hauria recuperat el seu capital, obtenint després interessos més alts tenint en compte el desemborsament fet. I a més a més continuava disposant del valor de mercat dels 10 florins, que podia revendre en qualsevol moment.

De l'administració del Mont s'ha conservat una gran quantitat de documentació. El fons, que encara no ha estat estudiat completament, és format per prop de 4.000 registres que abasten l'arc cronològic que va de 1345 a 1532, relatius als més diversos aspectes: els pagaments dels préstecs forçosos i la corresponent emissió de títols de deute públic, les transferències de propietat d'aquests títols, el pagament dels interessos d'aquests, l'administració de la mateixa institució financera.⁴⁶

46. Sobre el Mont vegeu els treballs de Barducci, Becker, Ciappelli i Molho, citats més amunt.

Fins al 1362-64, els anys de la guerra contra Pisa, la relació de confiança entre el ciutadà i l'estat no va ser posada substancialment en discussió. Entre altres coses perquè, en els moments en què els ciutadans són menys propensos a fer préstecs, el Comú busca d'incentivar la seva disponibilitat per mitjà d'una sèrie de maniobres financeres, com la creació dels anomenats monts de l'«un dos» i de l'«un tres» dels anys 1355, 1358, 1362-63. Es tracta de repartiments de deute públic en els quals, per evitar la prohibició canònica de la usura, no es prometien interessos superiors al 5%, que haurien pogut ser considerats usuraris, però s'escripturava a favor del ciutadà que pagava l'emprèstit forçós, una suma igual al doble o al triple de la pagada, obtenint com a resultat que, de fet, es pagaven interessos del 10% o del 15%. Però com a conseqüència precisament de les grans despeses sostingudes en ocasió de la guerra contra Pisa per afrontar els costos del conflicte, es va tornar a veure clar que l'estat florentí no estava en condicions de restituir els préstecs forçosos novament acumulats.

A partir d'aquest moment la relació de confiança entre els ciutadans i el Comú s'esquerda. Segueix un altre període de guerres i fortes despeses militars, marcat per la guerra dels Vuit Sants contra el papa (1375-1378), que serà seguit per l'anomenat parèntesi «democràtic», amb temptatives de reforma financera i una nova consolidació del deute (1380), immediatament després del tumulte dels *ciompi*. Al moment de la «restauració» oligàrquica (1382), hi ha una cosa clara: la perspectiva de restitució de les quantitats que el govern continua reclamant als ciutadans és cada cop menys realista i els baixos interessos promesos representen una compensació cada vegada més irrisòria: els emprèstits forçosos són en endavant considerats com una cosa onerosa, arbitrària i gravosa.

Cal afegir a això que a partir d'aquest moment i durant uns cinquanta anys, Florència viurà gairebé constantment en una situació problemàtica pel que fa a la política exterior, que portarà la ciutat a prendre part en un gran nombre de guerres, primer amb Milà i Nàpols; després per l'adquisició de Pisa; més tard novament amb Milà per la conquesta de Luca.⁴⁷ Sobretot les guerres contra Milà i en especial les del segle xv, van ser fortament costoses des del punt de vista financer i portaren les despeses del Comú a nivells abans mai assolits, i comportaren una pressió fiscal sobre els ciutadans cada cop més forta.

Com escriu en les seves memòries el mercader florentí Giovanni Morelli:

El mateix any, aparellant molta gent i posant-se ben a punt, ell [Gian Galeazzo Visconti] ens desafià, l'any 1390, i ens féu la guerra dos anys seguits. En els quals dos anys Morello i jo perderem tretze mil florins, entre els diners que pàgarem entre préstecs i interessos i pèrdua de béns i diners del Mont que venguérem. Féu aquest Comú grans proeses en aquesta guerra, però gastà dos milions de florins.⁴⁸

Per permetre als ciutadans afrontar les seves obligacions, el govern els consentí, a partir dels anys vuitanta, de triar entre dues formes de pagament: la primera era la forma *ad rehabendum*: o sigui, dins d'un cert termini, es pagava tota la quantitat reclamada; això donava al ciutadà la

47. El 1390-1392, 1396-1398 i 1400-1402 contra Milà, el 1404-1406 per Pisa, el 1409-11 i 1413-1414 contra Nàpols, el 1423-1428 contra Milà, el 1429-1433 per Luca.

48. Giovanni di PAGOLO MORELLI. *Ricordi*, ed. de V. BRANCA, Florència, Le Monnier, 1969², p. 332.

possibilitat d'inscriure tota la quantitat als registres del Mont, el dret a rebre interessos per aquest import, el dret teòric a recuperar el capital en el moment en què arribés el seu torn dins del programa de restitució decidit per l'estat i que funcionava amb ritmes compatibles amb la situació de les finances públiques. La segona era la forma *ad perdendum*: es pagava un import bastant més baix acompanyat de la renúncia a tot dret sobre els interessos i el capital. Una tercera possibilitat era representada per la venda al mercat dels títols de la *gravezza* (aquest és el nom que els florentins donaven a les imposicions): el pagador es feia càrrec de l'impost «a recuperar» del *prestanziato* (nom florentí del contribuent), però el substituïa com a creditor del Comú. En efecte, no es tractava d'una venda real, perquè el contribuent per la seva banda pagava alguna cosa al comprador, però en quantitat inferior a la quantitat deguda «a perdre». Això podia comportar un avantatge mutu: qui no tenia diners suficients evitava d'aquesta manera ser sancionat com a morós; el que comprava el seu impost tenia capital per invertir per al qual considerava suficientment remunerativa la taxa d'interès anual que podia obtenir dels «florins del Mont», al qual s'afegia el valor de mercat d'aquests.

Un examen dels pagaments efectuats en el període 1381-1406 en el barri del Dragó mostra que cada vegada més ciutadans aprofitaren la possibilitat de pagar «a perdre» i va augmentar també considerablement el nombre d'aquells que de fet no pagaven, o sigui dels evasors fiscals pròpiament dits. Qui no pagava estava subjecte a la pèrdua dels drets polítics i fins i tot del dret a acudir als tribunals; a més a més estava subjecte a multes i/o a confiscació de béns. El fisc florentí preveia d'altra banda la possibilitat d'arribar a acords amb els contribuents morosos, les anomenades «composicions», en virtut de les quals el contribuent morós es comprometia a pagar almenys una part del seu deute amb el Comú, en aquest cas totalment a fons perdut.⁴⁹

En una situació com aquesta les tensions socials estaven destinades a augmentar i el malhumor tendia a concentrar-se sobre les bases mateixes de la imposició. Es remunta a l'inici dels anys vint del segle xv un debat que continuà en els centres del poder polític florentí, sobre la forma de repartiment dels préstecs forçosos (*prestanze*). El resultat serà la promulgació el 1427 de la llei que institueix el cadastre, que fou el mitjà adoptat per l'estat florentí, en un moment de crisi fiscal aguda, per eliminar el descontentament suscitat de la presumpta «arbitrarietat» del sistema impositiu.

De fet, fins al cadastre de 1427, i encara més tard, la distribució dels impostos no estava basada en una estimació objectiva de la capacitat contributiva dels ciutadans, «sinó sobre elements inductius avaluats pels membres de comissions provinents de la classe política».⁵⁰ Hi podia haver una sola comissió per a tota la ciutat (com en el cas de la *Ventina*, anomenada així pels vint comissaris encarregats de l'avaluació), o bé la distribució es podia fer «per via de taxa als barris» (*gonfaloni*): en aquest cas eren elegides setze comissions (tantes com barris) i l'impost mateix prenia el nom del nombre de comissaris de cadascuna (*cinquina, settina, novina*). Aquests assignaven el coeficient de l'impost basant-se en els indicadors de què disposaven (els coeficients

49. Vegeu MOLHO, *Florentine Public Finances*, p. 68-69.

50. Vegeu CONTI, *L'imposta diretta*, p. 320.

precedents, el coneixement directe o indirecte de la situació de cada contribuent), però no sobre un veritable cens fiscal.⁵¹

El cadastre substituirà tot això, almenys en la intenció, per una estimació objectiva de la riquesa, moble o immoble, dels ciutadans. Des d'aquest punt de vista convé dir que el nom de cadastre per a aquesta forma d'inventari és parcialment impropí. En general, mentre que el «cadastre», que té la finalitat d'establir una base equitativa per a la determinació de la renda, centra l'atenció sobre els béns immobles (que inventaria juntament amb la propietat i les seves possibles modificacions), l'«estima», també instituída per al repartiment dels impostos, representa la valoració del *conjunt* dels béns posseïts per un individu. Tenint en compte aquestes definicions generals, el cadastre florentí de 1427 seria pròpiament una estima, encara que conté sens dubte elements propis del cadastre.

Especialment després de l'agost de 1422, a partir de la publicació de les llistes de la *novina* d'aquell any, que gravaven especialment molts exponents de la classe política, en les discussions tingudes en els organismes de govern es començà a defensar el recurs a instruments de valoració més objectius. El model pres com a punt de referència ideal era el cadastre vigent a Venècia (enèsima manifestació del mite de l'estabilitat i l'eficiència veneciana, molt difós al segle xv). Inicialment això va provocar perplexitat, sobretot entre els mercaders i els banquers, pel temor que els fos taxada la riquesa en béns mobles, i les propostes no tingueren conseqüències. Però el maig de 1423 l'esclat d'una nova guerra amb Filippo Maria Visconti, que havia de durar cinc anys, i les fortes despeses necessàries per afrontar-la, provocaren que es tornés a proposar amb força la qüestió fins a arribar a l'aprovació de la llei el 24 de maig de 1427.⁵²

La llei preveia que els ciutadans lliuressin les seves declaracions abans del 12 de juliol proper i els *contadini* i habitants del districte abans del 31 d'agost. Un cop recollides les declaracions, el personal del cadastre les havia de verificar i havia d'assignar a cada contribuent el seu coeficient de l'impost en el termini d'un any. A l'hora de la veritat els terminis només foren respectats per als ciutadans, mentre que per acensar els *contadini* i els habitants del districte foren necessaris dos anys més de feina.

En el primer cadastre, cada ciutadà o habitant del *contado* i territori, compreses les institucions religioses, els estrangers residents i les corporacions, estava obligat a presentar una denúncia fiscal, la *portata*. Aquesta era una espècie de declaració de rendes, en la qual eren relacionats tots els béns mobles i immobles propietat del declarant, juntament amb els dels components del seu nucli familiar. El material recollit com a resultat de la institució del cadastre de 1427 comprèn 46 lligalls de *portate* i 17 registres de partides (*campioni*) només per als ciutadans; 121 volums, entre *portate* i partides, per als habitants del territori, 30 volums, entre *portate* i partides, del cadastre de Pisa i 8 volums referents a les institucions, amb un total de 222 peces arxivístiques. Cada peça té una mitjana d'uns 700 folis; es tracta per tant de prop de 150.000

51. Vegeu *ibidem*, p. 93. La tècnica era semblant, des del punt de vista formal, a la seguida per les comissions encarregades de repartir l'estima.

52. Vegeu CONTI, *L'imposta diretta*, p. 119-137.

folis de documents per una sola declaració fiscal. En conjunt van ser censades, al llarg de tres anys, més de 260.000 persones.⁵³

Tot l'arxiu del cadastre fins al 1480 comprèn prop de 1.000 peces. Els primers tres cadastres (1427, 1431, 1433) conservaren la distinció entre *portate* (o sigui les declaracions originals, redactades pels contribuents o per algú que les escrivís en nom seu si no en sabien) i els *campioni*, les partides en què els escrivans resumien i comptabilitzaven les dades contingudes a les *portate*. A partir de 1442 aquesta distinció desapareix perquè els oficials utilitzaven per a notes i comptes els marges de les mateixes declaracions.⁵⁴ En tot cas, el cadastre de 1427, ja que és el més complet, fou a la pràctica el punt de referència de tots els censos fiscals successius, fins i tot en allò que es refereix a l'estimació de les propietats, que moltes vegades s'especifica que no podia ser inferior a la denunciada en aquella ocasió.⁵⁵

A la declaració fiscal cada contribuent havia de manifestar totes les propietats immobiliàries amb llurs rendes, que després eren capitalitzades al 7%; seguia la llista de les activitats industrials, comercials i artesanes; els títols de deute públic posseïts, compreses les *paghe di monte* o sigui els interessos eventualment encara no cobrats; i els crèdits (sota la partida «deutors»).

D'aquests s'havien de restar els «càrrecs», que comprenien els deutes respecte d'altri (partida «creditors»); les «boques» (la quantitat de 200 florins per a cada membre de la família, considerada suficient per produir el rèdit, 14 florins, necessari per al manteniment d'una persona al llarg d'un any); altres «càrrecs», com és ara deutes amb institucions religioses, despeses de manteniment dels immobles, etc. El que quedava després d'aquestes detracions era el patrimoni net, o sigui el «sobreabundant» entre els «béns» i els «càrrecs», sobre el qual era calculat un coeficient impositiu del 0,5 % (al qual s'afegia la capitació —*testatico*—, una taxa de dos a sis sous per cada baró entre els divuit i els seixanta anys). El coeficient impositiu podia ser reclamat als ciutadans un nombre variable de cops, determinat cada vegada per una llei aprovada pel Consell del Comú, segons les necessitats de les finances comunals.⁵⁶

La normativa referent al cadastre sofrí al llarg del temps diverses modificacions, però els aspectes formals de fons de la declaració es mantingueren fonamentalment iguals durant tot el segle XIV, que veié, a més del primer cadastre del 1427, vuit censos fiscals més de la mateixa classe. D'aquests en parlarem després. Per ara només cal dir que l'única diferència important en la manera de redactar les denúncies fiscals fou el fet que entre 1442 i 1451 es féu constar la renda en lloc del capital.

Voldria afegir algunes observacions sobre la imposició directa dels ciutadans (vegeu el quadre 1). Florència tenia cap al 1427 una població d'uns 36.000 habitants, dividida en prop de 7.000-8.000 nuclis fiscals relacionats segons la classe de la renda. Entre 1422 i 1452 la situació

53. Vegeu CONTI, *I catasti agrari*, p. 21, 24 i 79; HERLIHY-KLAPISCH, *Les toscans et leurs familles*, p. 91 i 664.

54. Un altre aclariment: només el primer cadastre va tenir com a àrea censal tot el territori florentí, inclòs el districte. a partir del segon el *contado* i el districte deixaren de ser compresos en la relació. Per al *contado* es continuà recollint les dades de la mateixa forma iniciada al cadastre, en dades diferents; per les finalitats fiscals, l'estima servia per als habitants del *contado* per imposar l'estimo.

55. Vegeu CONTI, *I catasti agrari*, p. 23-24.

56. CONTI, *I catasti agrari*, p. 43-48; Íd. *L'imposta diretta*, p. 139-148.

no canvià gaire. Per a una part important de la població el préstec forçós es convertí en un impost directe. És cert que els nivells més baixos n'estaven exempts: els que tenien un coeficient impositiu fins a 6 sous i 8 diners. Però ja el grup intermedi, amb un coeficient de 6 s. 9 d. fins a un florí pagà sempre impostos a fons perdut per una tercera part, la meitat o dues terceres parts del coeficient. I els grups de més d'un florí pagaren tot el coeficient, si bé no tot a fons perdut. Com es pot veure, aquest darrer component es mantingué gairebé invariable al llarg del temps i pagà la major part del total dels préstecs forçosos.

QUADRE 1

NOMBRE DELS NUCLIS FISCALS A FLORÈNCIA SEGONS EL COEFICIENT IMPOSITIU

	1422	1439		1452	
Fins a 6 s. 8 d.	2.300	2.500	5%	3.100	7%
De 6 s. 9 d. a 1 fl.	3.200	4.500	29%	4.000	17%
Més d'un florí	1.600	1.600	66%	1.600	76%
Total de nuclis fiscals	7.100	8.600		8.700	

Font: CONTI, *L'imposta diretta*, p. 9-10 (xifres arrodonides).

El valor precentual indica la quota de participació al total dels ingressos fiscals teòrics (dada no disponible per al 1422).

El cadastre, que representà, des del punt de vista administratiu i organitzatiu, un gran projecte, expressa una nova forma de racionalitat en l'intent de donar una base de referència més objectiva a la forma com eren imposats als ciutadans els préstecs forçats, basats fins aleshores en l'«arbitri» de comissions d'estima, subjectes a més a més a tota classe de pressions. Això no canvià, però, el principi inspirador del sistema fiscal florentí. Sobre els préstecs dels ciutadans l'Estat continuava pagant interessos, mentre que els impostos dels habitants del *contado* eren a fons perdut. D'altra banda el sistema de distribució «a arbitri» fou aplicada encara més d'una volta després de 1427.

El cadastre no és l'única mesura de política fiscal de gran importància durant aquest període; l'altra fou el Mont dels dots, creat el 1425, oficialment per permetre que els ciutadans menys potents poguessin proporcionar a les seves filles un dot digne, que aleshores era un requisit essencial per obtenir un matrimoni honorable; instituit de fet, sobretot per fer front a les exigències de capital líquid exigides per la necessitat de continuar pagant interessos sobre els títols del Mont.

El Mont dels dots funcionava una mica com una assegurança de vida: un florentí podia iniciar en nom de la filla un dipòsit de 100 florins, que es convertien en 250 en un període de set anys i mig i en 500 al cap de quinze anys, i que era pagat al marit de la noia que s'hagués casat mentrestant. Durant aquest temps el Comú administrava els diners dels dipòsits així vinculats i

per tant disposava per un cert període d'entrades de diner líquid. La iniciativa tingué immediatament un gran èxit, però els problemes començaren a l'hora de pagar els dots promesos, perquè en aquell moment no es disposava de capital suficient. A partir de 1442 es demanà als ciutadans que obrissin els seus dipòsits amb títols del Mont: la finalitat era retirar una bona quantitat d'aquests títols del mercat per extingir parcialment el deute consolidat. Ja que al venciment els dots havien de ser pagats en diners comptants, el problema només era posposat. No m'entretindré ara en aquest problema, del que s'ha ocupat en detall Anthony Molho en diversos treballs i ara també en un volum específic.⁵⁷

3. Per aprofundir encara més en els mecanismes específics del cadastre, el Mont i el Mont dels dots faria falta allargar-se fins més enllà dels límits d'aquest breu article, però una alternativa vàlida es pot trobar en alguns exemples trets de les fonts. He elegit amb aquesta finalitat un tipus de font que conec bé, per la seva naturalesa més «difosa» o més narrativa en comparació a les fins ara citades, i que pot resultar en alguns casos molt demostrativa des del punt de vista fiscal: els llibres de memòries.

Com deia al començament, aquest ha estat el camí seguit per Conti en el seu estudi sistemàtic de la fiscalitat florentina del segle xv. El seu punt de partida ha estat de fet un llibre de comptes molt particular, escrit per Matteo Palmieri durant quaranta-set anys, des que en tenia vint-i-un el 1427, just en el moment de la institució del cadastre, fins dos mesos abans de la seva mort, el 1475. Portant aquest llibre Palmieri, de professió adroguer i d'afecció humanista, s'havia proposat una finalitat precisa i molt específica, com resulta de la primera pàgina del manuscrit. Comença, com els altres llibres de comptes, amb l'advocació a Déu, la Verge i els sants:

En nom de Déu i de la seva mare la Verge Maria i del senyor sant Joan Baptista, i de tots els sants, i sants de vida eterna, amèn.

Segueix després la veritable finalitat del llibre:

Aquest llibre és de Mateo di Marcho Palmieri, en el qual faré principalment memòria de les declaracions que faré al cadastre, i de quan es faran, afegint vora de cada declaració quants cadastres es pagaran. I per això utilitzaré fins al foli LXXX. Déu vulgui que ho faci sense cansar-me'n.

Després, del foli 80 en endavant, anotaré els meus diners de Mont, dels quals jo fos creditor per qualsevol raó, i també els diners que obtindré del Comú per interessos del Mont. Plagui a Déu que sigui saludable per l'ànima i el cos.⁵⁸

Per tant, a la primera part Palmieri registra totes les declaracions fiscals presentades primerament pel seu pare i després per ell mateix, les imposicions assignades, tots els seus pagaments. A la segona presenta la seva comptabilitat personal, en relació als títols del Mont i a les imposicions (*gravezze*) pagades, en termes de deu i ha d'haver (deu —*dare*— allò que ha d'ésser dat, o sigui, interessos encara no cobrats i pagaments d'imposicions efectuats; ha d'ha-

57. Per una visió global, vegeu com a mínim A. MOLHO, «Investimenti nel Monte delle Doti di Firenze. Un'analisi sociale e geografica», *Quaderni Storici*, 1986, p. 147-170, amb la bibliografia allí reunida, i també el volum Íd., *Marriage Alliance in Late Medieval Florence*, Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1994.

58. M. PALMIERI, *ricordi fiscali*, p. 3.

ver — *avere* — allò que ha de tenir, o sigui interessos cobrats i també pagues rebudes del Mont). El llibre de Matteo Palmieri, des d'aquest punt de vista únic en el seu gènere, ha estat utilitzat per Conti — el primer que n'ha comprès plenament la importància — com un punt de referència insubstituïble per orientar-se en el *maremàgnum* representat per la legislació fiscal florentina del segle xv i entendre'n tots i els més petits particulars, els termes, els mecanismes. El meticulosíssim adroguer florentí, per a cada tipus d'imposició establerta, a partir de la primera de la nova sèrie, el cadastre del 1427, no només recopia fidelment la seva pròpia declaració fiscal, la seva declaració de la renda, com diríem avui, sinó també de vegades les circumstàncies en què fou imposada la nova càrrega i les formes de la imposició; i en cada cas relaciona tots els pagaments. Això estableix per al període 1427-1475 un paradigma de referència, una espècie de pauta sobre la qual és possible llegir, amb la qual és possible confrontar, tota la documentació fiscal existent per al mateix període.

Es pot objectar que les declaracions fiscals ja ens eren conegudes, perquè tot el fons del cadastre s'ha conservat i és consultable a l'arxiu, i era utilitzable fins i tot abans del treball de Conti. Però precisament aquestes són només les declaracions fiscals, que contenen la descripció detallada dels béns mobles i immobles d'una persona, i al final la indicació de la quantitat deguda. És veritat que en podem treure la base bruta imposable, les detracions previstes, l'imposable net, perquè aquestes són les característiques de les *portate* del cadastre. Però, per exemple, l'impost tal com ve indicat a les denúncies fiscals no ens diu res sobre el total de l'exacció operada pel fisc sobre un individu particular, perquè no és l'impost que es deu globalment. Si trobem, normalment al final de la declaració fiscal, com a resultat dels càlculs dels escrivans, una xifra en florins d'or (per exemple, «té de cadastre 17 fl., 3 s., 4 d.»),⁵⁹ aquesta xifra és el *coeficient* d'impost, o sigui la xifra de referència, calculada sobre la capacitat contributiva del ciutadà, que era reclamada pel Comú no un cop a l'any, sinó tantes vegades com era decidit per la llei que instituïa la imposició i les seves successives modificacions.

Si volem tenir una idea de les quantitats pagades al fisc de Florència per un ciutadà concret hem de saber quantes vegades va ser reclamada aquella imposició determinada, i si cada cop va ser reclamat un sol coeficient o un múltiple o submúltiple d'aquest. Això Palmieri ens ho diu clarament. Prenguem per exemple les imposicions introduïdes sobre la base de les declaracions del segon cadastre (1431).

Palmieri té de cadastre, segons la seva declaració fiscal, 17 florins, 3 sous i 4 diners d'or.

Per aquesta raó, quan li fou demanat de pagar el «1° cadastre, de dos, a pagar per tot juliol», paga, dins del marge de tolerància del retard, 34 florins, 1 lliura, 6 sous, 8 diners, o sigui el doble del seu cadastre, considerant la relació entre moneda d'or i moneda de plata. Mentre que el segon cadastre, «d'un», per tot juliol de 1431, pagat dins del termini, li representà una rebaixa del 10%: 15 florins, 1 lliura, 16 sous, 8 diners. Sabent quins eren els terminis en què era previst que fossin efectuats els pagaments ens posa en situació de determinar si el contribuent en qüestió s'havia o no endarrerit en els seus pagaments, si estava pagant amb descompte, si podia inscriure el seu

59. Vegeu *ibídem*, p. 42: «fe'che io avessi di catasto f. 17, s. 3, d. 4».

crèdit contra el comú en un mont particular, potser amb una xifra d'interessos superior a la norma. Tot això de fet depenia de la normativa que instituïa la imposició.⁶⁰

Les anotacions de Palmieri ens posen en disposició de valorar exactament i fins i tot classificar la terminologia present a les anotacions de caràcter fiscal, com les que podem trobar en altres llibres de memòries.

Per exemple el nom de les imposicions. Durant el segle xv, de 1427 a 1494 van ser duts a terme en conjunt nou censos fiscals més, a cadascun dels quals correspon la requesta a cada ciutadà d'una nova declaració: el 1427, 1431, 1433, 1442, 1447, 1451, 1458, 1469, 1480. Totes les declaracions són conservades en el fons *Catasto* de l'*Archivio di Stato di Firenze*. Només cinc d'aquests censos foren anomenats, fins i tot oficialment, «cadastres»: els de 1427-1433 i els de 1458 i 1469. Les imposicions relacionades amb els altres quatre acensaments van rebre altres noms: *diecina graziosa*, *diecina nuova nuova*, *valsente*, *scala* o *decima scalata*. Altres noms, més o menys repetitius i semblants entre ells, van ser donats a altres formes d'imposició, intermèdies entre un cens i un altre, que eren definides a partir del coeficient d'impostos calculat en ocasió de l'acensament, però amb modificacions que es referien a «creixements» o «disminucions» d'impostos (aquestes darreres denominades «desgravacions»). Aquest fou un sistema que entrà en vigor a partir de 1441 amb la *cinquina sgravata* i que després es repetí diverses vegades al llarg del segle. Les distribucions d'imposicions basades en un cens fiscal eren definides «a la llum de», o sigui portades a terme amb la «llum» d'una aproximació objectiva; les basades en una manipulació i una modificació del coeficient a partir de la decisió incontrovertible d'una comissió van continuar essent anomenats «per arbitri». En tots dos casos la demanda de diners als ciutadans podia basar-se en diferents tipus de coeficients de referència, la utilització alternada dels quals representava una espècie de «còctel» que el fisc decidia segons les exigències de les arques de l'Estat. Així, per exemple, una «distribució» d'impostos com la de 1431 podia ser el resultat de la suma de 89 cadastres i mig, 12 *balzelli*, 1 diner i mig per lliura, 4 *valsenti* i dos *piacenti*.⁶¹

El llibre de records de Matteo Palmieri permet entendre encara amb major precisió el mecanisme de funcionament dels títols de deute públic.

Cada vegada que es pagava un préstec forçós, segons si era pagat «a perdre» o «a recuperar», dins o fora dels terminis previstos per la llei per al pagament, en resultava o no la possessió de la quantitat proporcional de títols de deute públic, que eren inscrits en els registres del Mont. A partir d'una certa data, prevista sempre en la llei que instituïa la imposició, aquests títols començaven a produir interessos («pagues») que a partir d'aleshores començaven a ser pagats

60. Vegeu ibídem i també les p. 47 i següents.

61. El *balzello*, com l'*accatto*, era un préstec forçós redimible a curt termini, portador d'un interès més alt que el dels préstecs forçosos normals. El «diner per lliura» era un coeficient d'imposició d'un diner per cada lliura del coeficient de referència que per exemple fou ajuntat als tres primers cadastres. El *valsente*, que era també el nom de la base imposable cadastral, fou el 1432 una imposició especial del 0,5% sobre la base imposable cadastral neta. El *piacente* en canvi era un préstec forçós que podia ser pagat a elecció del contribuïent, al llarg de dos o tres terminis d'imposició, segons el coeficient que li resultava més favorable. Si no era pagat en el termini legal, es transformava en *dispiacente*, o sigui en un préstec forçós basat sobre el coeficient més desfavorable. Altres noms d'imposicions del segle xv, amb les seves definicions, es troben a la llista dels tipus d'impost en CONTI, *L'imposta diretta*, p. 365-369.

periòdicament (normalment cada quatre mesos) als propietaris dels títols. Si tenim en compte altres anotacions del llibre de Palmieri, estarem en condicions de seguir-los en les seves diverses articulacions. D'una anotació relativa a un *accatto* per exemple,⁶² veiem que Palmieri enregistra el pagament; després anota que la xifra *va a monte* (comença a generar interessos) a partir de l'1 de desembre de 1432,⁶³ mentre que més tard anota el cobrament dels interessos.

Els títols del Mont, amb les pagues del Mont a què es tenia dret però que no s'havien cobrat, serien després, com hem vist, declarades a la declaració fiscal següent per un valor d'estima pròxim al seu valor de mercat. Els *accatti*, la restitució dels quals era molt més freqüent i l'interès més alt, tenien un valor de mercat alt, el 80%. En canvi el Mont comú tenia un valor molt més baix, el 33,5%.⁶⁴

Això si aquests títols, que com hem dit abans eren negociables, no havien estat mentrestant utilitzats per a alguna transacció. De fet podien ser venuts, emprats per pagar altres impostos, o senzillament utilitzats, després de la creació del «Mont dels dots», per a constituir-hi dots. Venuts, podien ser comprats per pura inversió o bé per obtenir avantatges en determinades transaccions en què podien ser utilitzats en lloc de diner comptant. D'altra banda aquests títols van servir durant molt temps com a substitutius del diner comptant en una societat en què aquest circulava més aviat poc.

En relació amb això trobem també en les anotacions de Palmieri la utilització de termes com permuta (*promutai*) o condició (*posi condizione*).

Una altra sèrie d'exemples es refereix a la permuta del compte del pare mort; el vincle posat per garantir el dot d'una coneguda; la permuta per constituir el dot de la germana; o de la neboda; la venda; la compra.

Així mateix podien ser venudes o comprades les pòlisses, les cèdules que testimoniaven la falta de pagament dels interessos per part del Mont, que al seu torn podien ser usades per pagar les imposicions en determinades circumstàncies.⁶⁵

Per mitjà d'un llibre de memòries com el de Matteo Palmieri, Conti ha pogut reconstruir i exemplificar a la vegada el funcionament del sistema fiscal tot sencer i el cas d'un contribuïent particular. Des d'aquest punt de vista, però, cal recordar que el llibre de memòries de Palmieri no representa la mitjana, sinó una excepció en el conjunt dels llibres de memòries florentins.

La importància d'aquests per a la història fiscal no pot tenir, un per un, el mateix valor que aquell. Tot i això, aquests poden ser molt importants de cara a documentar altres històries individuals, diferents de la de Matteo Palmieri, i per mostrar tendències i fenòmens de manera diferent a aquell.

62. Conti no féu l'edició íntegra del manuscrit, i sobretot en la darrera part ha barrejat les anotacions. He pres en consideració aquesta part, en lloc del pagament d'un préstec forçós corrent, perquè és més semblant a la mitjana dels que tenen a veure amb el pagament normal d'imposicions. Només els noms i els tants per cent d'interès són, pel que ens interessa, diferents.

63. Vegeu PALMIERI, *Ricordi fiscali*, p. 218.

64. *Ibidem*.

65. Exemple *ibidem*, p. 50, 76 i 92.

Sobretot vull dir que un llibre de memòries més «clàssic», on un ciutadà florentí anotava tot allò que podia ser important o bé útil de recordar, a ell mateix o per a una futura utilització per part de la família, pot contenir un cert nombre d'anotacions, de vegades moltes, en les quals queda clar allò que en altres documents és més implícit, hi són explicats aspectes particulars d'operacions o procediments que en altres llocs només estan esbossats.

Posant en relació aquestes dades amb les provinents d'altres fonts, i sobretot d'aquelles de caràcter fiscal, és possible obtenir un quadre que pot resultar molt significatiu fins i tot amb relació a tendències d'indole més general.⁶⁶ De tota manera, per si sol, un llibre de memòries, a no ser que reuneixi les característiques del de Matteo Palmieri, que, però, és excepcional, no és suficient per reconstruir la història fiscal d'un individu. Fins i tot es podria dir que precisament per les seves característiques de falta d'ordenació sistemàtica no seria possible basar-se en un llibre de memòries per fer afirmacions generals d'aquest tipus. De tota manera per a la reconstrucció d'històries fiscals s'ha de fer referència abans que res a les fonts més específiques: les declaracions conservades en el fons del cadastre, que representen l'esquelet indispensable sobre el qual es pot recolzar la resta de les altres possibles reconstruccions.

4. Pel que fa a les consideracions generals ens hauríem d'allargar molt només que ens volguéssim atansar a tots els problemes que presenta l'ús de les fonts fiscals.

El treball a què m'estic dedicant actualment, que es refereix a la Florència del xiv-xv, intenta respondre a una sèrie de preguntes que m'he plantejat a partir d'aquestes fonts, i que es poden reconduir, de manera molt esquemàtica, a tres tipus de qüestions. En primer lloc: quines van ser les directives que van dirigir les polítiques fiscals dels governs que se succeïren al capdavant de la república de Florència durant aquest període? De quina classe és la relació entre fisc i política? Excloent com a punt de partida que la fiscalitat sigui un instrument «neutre» d'obtenció de fons, de quin principi, o interessos, són expressió les formes en què aquesta es realitza? En segon lloc: en quina mesura l'evolució del fisc (la situació del deute públic, les característiques de l'exacció fiscal) condicionaren l'economia florentina? És possible posar en relació la càrrega de l'exacció fiscal imposada als ciutadans, sobretot en certs períodes, com a conseqüència de les guerres o simplement de la incapacitat de gestionar millor una política de balanç deficitària, amb les dificultats en què es trobaren moltes empreses florentines, sobretot durant el segle xv?⁶⁷

A aquestes preguntes se n'afegeixen altres que en representen d'alguna forma uns corollaris. Estretament lligada a la primera qüestió, però relacionada també amb la segona, és la pregunta sobre qui foren, per exemple, durant el segle, els que Conti anomena els «contribuents morosos», els ciutadans que es quedaren endarrerits en el pagament dels préstecs obligatoris i com a conseqüència d'això sofriren sancions polítiques, quedant exclosos dels càrrecs. Es tractà de casos

66. És el que jo mateix he intentat fer, utilitzant fonts més «corrents» que les «memòries fiscals» de Matteo Palmieri, en el meu *Il cittadino fiorentino e il fisco*, on he utilitzat en detall els «casos» de Francesco Datini i de Francesco Castellani.

67. Si bé Anthony Molho ha analitzat en detall la situació dels primers tres decennis del segle xv, manquen encara recerques sistemàtiques sobre la resta del segle. Vegeu MOLHO, *Florentine Public Finances*; CIAPPELLI, *Il cittadino fiorentino e il fisco*. Un ràpid resum dels termes del debat, que ha registrat opinions diametralment oposades, sobre l'estat de l'economia del segle xv a: A. MOLHO, «Fisco ed economia a Firenze alla vigilia del Concilio», *Archivio Storico Italiano*, CXLVIII (1990), p. 807-844: 814-819.

aïllats, o bé aquest tipus de sanció representà una de les formes possibles per a la gestió del poder, dirigida a premiar donant-los facilitats les famílies que feien part de l'élite que en cada moment es trobava al govern, i a colpejar per mitjà de l'allunyament de la vida política i potser fins a arruïnar econòmicament les famílies que havien manifestat intencions d'oposició? Com va incidir aquest fet en el comportament d'aquests individus o famílies?

Es tracta de temes dels quals s'ocupa el llibre de Conti, si bé no tots hi són desenvolupats ni molt menys exhaurits. Resta molta feina a fer sobre molts dels fons de l'Archivio di Stato de Florència que contenen fons fiscals, com és ara el *Monte comune*, que encara avui espera un inventari organitzat.⁶⁸

Una tercera pregunta possible, entre les més importants, fa referència a la presumpta «modernitat» de les decisions toscanes i florentines en el camp fiscal. He sostingut recentment⁶⁹ que sobre aquest punt el nostre judici ha de ser sempre matisat, perquè no és fàcil encasellar els fenòmens del passat en definicions molt precises. Per exemple, les recerques de Marvin Becker han servit en gran manera per justificar una visió d'evolució substancial de l'estat florentí cap a l'ús d'instruments fiscals cada vegada més racionals i més centralitzats, com correspondria a la lògica d'un estat territorial en creixement.

De tota manera, la sensació que tinc pel que fa a la política fiscal, és que aquest tipus de judici historiogràfic representa més una disfressa posada sobre la realitat que no la realitat mateixa.

Ben cert que seria possible resseguir, al llarg dels segles xiv i xv la creació de noves institucions o reformes de les existents, que semblarien confirmar aquest tipus de judici. D'altra banda, com a mínim formes tècniques de racionalització en la gestió de les relacions amb el domini s'havien fet necessàries del fet mateix que Florència s'havia d'enfrontar amb un territori que en aquest període estava en constant expansió. I certament, des del moment que els impostos directes sobre el *contado* representava sempre una partida important dels ingressos «ordinaris» de la República, entre el segle xiv i el segle xv, foren empreses algunes temptatives de reorganització en aquest sentit.

Però el que impedeix concedir importància excessiva a aquest element, és el mecanisme de fons de la fiscalitat florentina en aquesta època. Fins als anys trenta del segle xv, i fins i tot més tard, la major part de les despeses extraordinàries que s'afegiren a les sortides normals de l'estat florentí fou causada per les despeses militars. Al seu creixement difícilment controlable en temps de greu crisi de les relacions internacionals s'hi afegia la manca d'elasticitat del flux de les fonts d'entrada ordinàries (impostos directes sobre el *contado*, gabelles), que per si soles no sempre estaven en condicions d'equilibrar el balanç en temps de pau. Una variable relativament independent eren els préstecs forçosos imposats als ciutadans, que generaven dos tipus de conseqüències: d'una banda feien augmentar progressivament el nivell global del capital a retornar, de l'altra incrementaven la quota anual dels interessos deguts. A manca d'altres fonts d'entrada que es poguessin destinar a la restitució dels capitals, el deute no podia menys que

68. Per tot això vegeu de forma general CIAPPELLI, *Il cittadino fiorentino e il fisco*, i íd., *Il fisco fiorentino*.

69. El que segueix resumeix algunes de les línies de fons del meu treball *Aspetti della politica fiscale fiorentina*.

créixer de forma incontrolada, i amb ell la suma global dels interessos a reconèixer als prestadors, que al seu torn contribuiria a l'endeutament públic i a un posterior increment del deute. Deixant de banda les decisions de consolidament dels monts el 1343-1347 i en 1380, ambdues preses sota governs de caire «popular», aquest va ser el camí que els governs florentins seguiren constantment i que continuaren seguint encara en el segle xv, quan ni tan sols la institució del cadastre no representà l'abandonament d'aquest sistema deficitari, sinó que tingué a veure més aviat amb la forma en què els préstecs forçosos eren distribuïts entre els contribuents.⁷⁰

Segurament la política fiscal florentina no tingué una evolució lineal. La seva és més aviat la història de repetides temptatives d'apedaçar una situació sense resoldre-la i reflecteix l'estat de cohesió de la classe política florentina. Encara que amb característiques diferents segons les èpoques, un factor continu i prevalent és sempre la importància dels interessos econòmics del grup ciutadà dirigent, que no volgué acceptar mai el principi de la taxació directa.⁷¹

Sens dubte al llarg del segle xv, es produí en el camp de la fiscalitat un procés de centralització administrativa; l'apropiació de gran part de la gestió fiscal del Comú per part de l'administració del Mont n'és la prova.⁷² Però és possible dir que a aquesta centralització correspongué també una racionalització efectiva, un progrés cap a estructures i formes de gestió del fisc florentí més «sanes» que en el passat? Les innovacions més importants en política fiscal del període que hem examinat, i en el fons de tot el segle xv, són el cadastre i la creació del Mont dels dots. Tots dos apareixien a la fi d'un debat tens i d'un *iter* polític turmentat.

Cap de les dues mesures té a veure realment amb una millor gestió de la relació entre ingressos i despeses de l'estat. És cert que el cadastre representà en termes absoluts un gran projecte, que expressa una nova racionalitat i féu que els mecanismes d'exacció fossin, almenys durant un cert temps, més objectius. Però la lògica a què respon, el seu principi inspirador, són al cap i a la fi els mateixos que havien dominat fins aleshores. També el Mont dels dots, «escamotatge» genial per atreure capital a les caixes de l'erari basant-se en una idea fortament arrelada en totes les capes de la societat florentina, correspon a una temptativa de contenció, però no de solució del problema del deute públic, i basant-se en la mateixa lògica deficitària es trobaria aviat envescat en els mateixos problemes. Només serà usat amb una nova finalitat a partir de 1442, quan es decidí que els dipòsits pels dots s'havien d'obrir amb títols de deute públic i això correspongué a un intent de disminució del deute, destinat, però, al fracàs.⁷³

En definitiva, mentre s'assisteix certament a una major centralització, expressada en gran part de l'increment del nombre del personal administratiu i de la concentració de la gestió de les qüestions financeres crucials en les mans dels oficials del Mont, per altres aspectes es fa difícil

70. Vegeu A. MOLHO, «L'amministrazione del debito pubblico a Firenze nel quindicesimo secolo», en *I ceti dirigenti nella Toscana del Quattrocento, Atti del V e VI convegno del Comitato di studi per la storia dei ceti dirigenti in Toscana (Firenze, 10-11 dicembre 1982; 2-3 dicembre 1983)*, Florència: Papafava, 1987, p. 191-207, esp. p. 195; i sobretot Íd., *Fiorentine Public Finances*, p. 125.

71. Sobre aquest aspecte i sobre la importància relativa dels interessos dels grups que representen el capital comercial, vegeu CIAPPELLI, *Il cittadino fiorentino e il fisco*.

72. Vegeu MOLHO, *L'amministrazione del debito pubblico*, p. 204.

73. *Ibidem*.

afirmar que aquest procés correspongui a una «modernització» en el sentit de la recerca d'una lògica substancialment diferent de les seguides durant el període medieval anterior. En darrer terme, la «modernitat» de les estructures fiscals d'un estat està en estreta relació amb les polítiques fiscals seguides pel seu govern i des d'aquest punt de vista els governants florentins demostraren ser poc «moderns». De fet Florència continuà aplicant durant tot el segle xv un model vell a fi de no posar en discussió els interessos de determinades categories socials.

La major part dels florentins simplement no podia fer res més que fer préstecs forçosos a l'estat, precisament perquè aquests eren «forçosos», com ho demostren les queixes continuades de moltíssims contribuents florentins pel pes de les «càrregues» imposades al seu patrimoni. D'altra banda, la complexitat del sistema articulat entorn del deute públic donava a determinades categories socials la possibilitat de gestionar-ne els mecanismes amb finalitat especulativa i per augmentar la pròpia fortuna privada. Per això l'oscil·lació de les polítiques fiscals es correspongué en gran mesura amb l'oscil·lació dels equilibris de poder dins de la classe dirigent florentina, que no pensà mai en imposar-se formes de taxació directa, sinó que aconseguí trobar models vertaderament alternatius als que li havien estat tramesos pels seus predecessors. Això explica la llarga vida del Mont, amb diferents fases, pràcticament fins a la fi de la República.

(Traducció de Gaspar Feliu i Coral Cuadrada)